

Ա. ԱԼՊՈՅԱՆ

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԸ*)

Բ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԴՈՒՐՍ

որպէս բազմաթիւ փաստեր կան ցույց տուող, որ մինչև ժ դար Հայաստանայց եկեղեցին սքանչելի առաքելութիւն մը կատարած է ոչ միայն երկրին ներսը, Հայաստանի բնակիչները իսկական «հայ քրիստոնյաներ» դարձնելով և կրոնական միութիւն մը ստեղծելով, այլ և Հայաստանի սահմաններէն դուրս նվաճումներ ըրած և հայադավանութեան ծոցին մեջ առած էր Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններէն դուրս, վերը հիշված վայրերէն զատ, դրացի կարգ մը աշխարհամասեր, որոնք հայկական ծագումով ստվարաթիւ բնակչութիւն ունեին:

Այսպէս Հայ եկեղեցին իր քարոզչական գործունեութեամբ աշխատած է տարածելու քրիստոնեւթիւնը Հայաստանի սահմաններէն դուրս, բոլորովին այլացեղ ժողովուրդներու մեջ, ինչպէս Կովկասյան լեռներու երկու կողմերը բնակող հեթանոս ժողովուրդները, որոնց քրիստոնյա դարձնել աշխատած է:

Արդեն հիշվեցաւ, թէ ինչպէս վրացիք ու աղուանք քրիստոնեւթիւնը ընդունեցին իւրապէս: **):

Իր թուր՝ Մանուկ Գրիգորիս, հատկապէս Կովկասյան ժողովուրդներու, մինչև ԸՄԱՀ-

*) Սկիզբը տես «Էջմիւնիս», մարտ-ապրիլ 1947 թ.:

**) Հմմտ. Մ. Խորենացի Բ. ԻԲ, Ստեփանոս Օրբելլան Ա. հտ., էջ 59, Ազաթանգեղոս էջ 627—628, Մովսէս Կաղանկատուացի էջ 123, Դիրք թղթոց էջ 128, 130, 132, 174 ևն., Ն. Մառ.—Մկրտէթիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի Սրբոյն Գրիգորէ (Թարգմ. Յուսիկ Աբբ., Վաղարշապատ. 1911):

ՄԱՆԱՅՆ ՄԱՂԹԹԱՅՆ քարոզիչը եղած և հատակաված է հոն 335-ին իր հավատածով զործունեւթիւն պատճառով (Հմմտ. Հայկաւան, էջ 203—204):

Է դարուն վերջերը, 688-ին Աղուանից Վարազ Տրդատ իշխանը հոնաց թագավորին հետ դաշինք կնքելու համար իբր պատվիրակ կղերկե Իսրայել անուն եպիսկոպոս մը, որն որքան իր քաղաքական առաքելութեամբ, նույնքան ալ կրոնական քարոզչութեամբ զբաղած է, հոնաց մեջ քարոզելով Քրիստոսի կրոնը և մկրտելով շատերը, ինչպէս նաև հաստատելով եկեղեցիներ (Կաղանկատուացի, էջ 368—401):

Այս անցողակի հիշատակութիւնները, բնական է, անբավական են ճշտելու համար Հայ եկեղեցին հաջողութեամբ շարունակող, որ ան ունեցած է կովկասյան լեռնականներու մեջ. սակայն որոշ է, որ բոլորովին աղարկչութիւն չէ եղած Հայ եկեղեցիին ճիւղերը և մինչև իսլամութեան ծագումը ու արաբներու կողմէ Հայաստանը նվաճելը, այդ խառնիճադանճ զանգվածներու մեջ քրիստոնեւթիւնը ապրած է շնորհիւ հայ անձնակեր եկեղեցականներու քարոզչութեան:

Բայց եթէ հայերը չեն հաջողած ամբողջ Կովկասը հայադավան դարձնել, գեթ որոշ է թէ վրացիները և աղուանները կրցած են ենթարկել Հայ եկեղեցիին հովանիին: Անոնց եպիսկոպոսները հայ կաթողիկոսներէն կձեռնադրվին, նույնիսկ վրացի պատմիչներու վկայութեամբ*) (Հմմտ. Հայկաւան, էջ 204—205):

*) Ջուանշեռ.— Պատմութիւն Վրաց, էջ 70: Brosset.—Histoire de la Georgie, St. Petersburg 1849, Ա. հտ., էջ 136: Ն. վրդ. Ակինեան.— Կիւրոն, էջ 15 և 85:

Մաշտոց, վրաց և աղուանից գիրերը պատրաստելով, ամրապնդեց քրիստոնեությունն այս երկիրներուն մեջ, ինչպես կհաստատեն վրական ավանդությունն ալ (Շ. Ա. 1934, էջ 124):

Մովսես Կաղանկատուացի, աղուանից պատմիչը, (Ա. էջ 190) կըսե, թե Մաշտոց «ձգէր զփառգութիւն անտաւառնին յաշխարհէն Ուտիացոց և յԱղուանս և ի Փլինս և ի Կասպս և ի Կուռն Զողայ և զայլագրի ազգսն, զորս զերութեամբ էր ամենալ Աղեհսանորի Մակեդոնացոյ, և նստուցեալ զմեծ լեռամբն Կալկասո՝ զգարգարուն և Կամիքիկ Հնիքաղսն Կարճուցեալ ի հաւատս՝ զկարգ աստուածաշարտրեան ուսուցանէր, զոր ի վաղնջոց ունեալ՝ էին մոռացեալ: Բոլորովին փառոց և առաքեալ իսաւաղոս Սարոսենեակցն լինելով ըստ նոցին բարբառոյ զպրութեան առնէր զնոսա ծանօթս»:

Ս. Մաշտոցի քարոզչությունները, Աղուանից պատմիչին համեմատ, ապարդյուն չանցան: Իր աշակերտները հետզհետեւ բազմացան և քրիստոնեությունը տարածեցին ավելի հեռուն, ինչպես հոնաց մեջ: Մասնավորապես նշանակելի է, որ աղուանները, որոնք անկախ թագավորություն մըն ալ ունեին, հին եկեղեցական ավանդության համաձայն ինքնազուխ եկեղեցի մը կազմած էին, իրենց հատուկ կաթողիկոսով, բայց կամային հայադավանության կապված: Անոնք ժամանակի ընթացքին բոլորովին հայացան, շնորհիվ կրոնքին. և սովետի վերածված ու իր գոյության իմաստը կորուսած իրենց կաթողիկոսությունը ջրնջվեցավ 1836-ին և բոլորովին ենթարկվեցան հայոց կաթողիկոսության այն երկիրները, որոնք, իբր երբեմնի Աղուանից աշխարհին մասեր, կամային Գանձասարի մեջ նստող «Աղուանից» տիտղոսով կաթողիկոսին իշխանության տակ: *) Ընդհակառակը վրացիք, որոնք մինչև է դար հայոց կաթողիկոսներու գլխավորությունը կճանչնային և հայոց հետ հավատակից էին, է դարուն հարեցան քաղերտոնականության և Հայ

եկեղեցիին բաժնվեցան բոլորովին: Սակայն նկատելի է, որ Վրաստանի մեջ կապրեին միշտ մեծ թիվով հայեր, և կարելի է նաև հայադավան վրացիներ, որոնք պահած են իրենց հնավանդ ծեսերը և դավանանքը:

Անոնք նշանակելի թիվ մը ունեին, սակայն բնական է, չէին կրնար եկեղեցական կազմակերպություն ունենալ, կրոնական աններողության պատճառով, որչափ ատեն որ քաղերտոնականության վեճը կարծարծվեր և Բյուզանդիոն կհովանավորեր Վրաստանը:

Սակայն երբ կիրքերը հանդարտեցան և Բյուզանդիոն հեռու մնաց Վրաստանեն և հայք ու վրացիք իրարու մոտեցան հասարակաց բարբարոս թշնամիներու դեմ, որոնք արեւելքեն Հայաստան ու Վրաստան կարշավեին, հայերը կրցան Վրաստանի մեջ վայելել դավանանքի ազատություն և ունենալ իրենց կրոնական վարչությունը, նույնիսկ երկիրին մայրաքաղաքին՝ Թիֆլիսի մեջ, ուր ժի դարուն առաջին անգամ կհիշվի հայ կաթողիկոսի մը գոյությունը, թեև անհավանական չէ, որ ավելի կանուխեն ալ գոյություն ունեցած ըլլա:

Դեպի հյուսիս, Հայաստանի սահմաններն դուրս, հայերը տարածված էին Պոնտոսի ուղղությամբ ևս: Մասնավորապես Խախտիք ամբողջովին և Պոնտոս մասամբ լեցված էին հայերով, որոնք, բյուզանդացիներու այդ շրջաններն քաշվելեն և հեռանալեն հետո, հայադավանության ծիրին մեջ մտան, մասնավորապես Խախտիքի շրջանը, որուն կեդրոնն էր Բաբերդ (այժմ Պայպուրդ):

Իսկ Տրապիզոն, կեդրոնը Պոնտոսի, միշտ մնաց միայն մասամբ հայացած քաղաք մը:

Դեպի արևմուտք, Հայաստանի սահմանակից Փոքր Հայքը, որ Եփրատեն Ալիս տարածվող երկիրները, ինչպես և Եփրատեն մինչև Տավրոս լեռները տարածվող հողերը կզբավեր, ամբողջովին հայ չէր իր բնակչությամբ, բայց ուներ սովոր թիվով հայ ծագումով բնակիչներ, որոնք զժրախտաբար բյուզանդական տիրապետության տակ չէին կրնար ազատորեն իրենց կրոնքը պաշտել:

Արաբական տիրապետությունը երբ մինչև այդ տեղերը տարածվեցավ, այդ շրջաններու բնակիչները կրցան փրկվիլ բյուզանդական կրոնական հալածանքներեն և կերպով մը կրոնական ազատություն ձեռք բերել:

Հավանորեն այդ շրջանին է, որ հայադավանությունը մեծապես կնպաստավորվի ու կամրանա և եպիսկոպոսություններ կը-

*) Հոս ավելորդ ըլլա դիտել տալ, թե Աղուանի Խախտիք շատ պզտիկ հողամաս մը ունեին իրենց տիրապետության տակ, Կուր գետին հյուսիսային կողմը Արշակունյաց ժամանակ իրենց իշխանության ենթարկեցին նաև դեպի հյուսիս գտնվող Կովկասյան կարգ մը ցեղեր և հասան մինչև Տերապետ կամ Ճորա պահակ: Իսկ Ե դարեն հետո Աղուանից թագավորության կցվեցան Հայաստանի մաս նկատված Ուտի և Արցախ նահանգները և Գուգարքն ու Սյունիքն փոքր մասեր: Ուտի և Արցախ զուտ հայաբնակ չէին և հետո հայացան:

հաստատվին Սեբաստիոն, Մալաթիոն, Նվդոն-կիոն, Նիկոպոլսո պես, եթե ոչ բոլորովին հայաբնակ, գեթ խիստ հայաշատ քաղաքներ։ Բրու մեջ։ Այս պատճառով, երբ Վասիլ կայսրը (976-1025) հաջողեցավ Փոքր Հայքը վերստին գրավել և առաջանալ մինչև բուն Հայաստան, բյուզանդացիք սաստիկ հալածանք գործադրեցին հայոց դեմ։

Ասոր կարկառուն փաստն է այն մեծ հալածանքը, որ Սեբաստիոն և Մելիդիենի, այսինքն Ա. և Բ Հայքի, հույն մետրոպոլիտները ըրին հայոց դեմ։ Սեբաստիոն մետրոպոլիտը 986-ին մինչև իսկ մարմնական տանջանքներ է գործ դնել տվավ և նահատակեց զոր օրինակ Սեբաստիոն Գաբրիել ավագերեցը։ Անիկա արգիլեց նաև հայոց եկեղեցիին կոչնակը։

Որքան որ հայադավաններն շատերն արիաբար դիմադրեցին այս հալածանքներուն, սակայն տկարացողներ ալ հղան, ինչպես Սեբաստիոն՝ Սիոն և Լարիսայի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսները և կարգ մը քահանաներ (Ասողիկ, 1859, էջ 188—189)։

Անիկա ապացույց մըն է, որ հայադավանությունը, հակառակ աններող և մոլեռանդ հույն կղերին և զայն հովանավորող բյուզանդական կայսերական իշխանության հալածանքներուն, ուժ մըն էր և տոկուն՝ դիմալալելու համար ամեն տեսակ փորձություններու, որոնք ԺԱ դարուն մեծ համեմատություններ առին, ինչպես կղիտե Շառլ Տիհլ (Բյուզանդական կայսրության կառավարությունը և վարչությունը Դ. հտ. գլ. ԻԳ. էջ 737)։

1007-ին Մառազատիկի առթիվ հարուցված մեծ հալածանքը, որուն միայն ծրուսադեմի մեջ 10.000 քրիստոնյաներ զոհացին (Մամուլեյ Անեցի, էջ 104 և Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 53), ցույց կուտա թե հակաքաղեքտոնականությունը, որուն գլխավոր ներկայացուցիչներն էին հայերը և ասորիները, որքան մեծ ուժ կ'ներկայացներ բյուզանդական կայսրության մեջ։ Մասնավորապես հակաքաղեքտոնականներու դեմ գործադրված հալածանքներուն գլխավոր թատերավայր ժ—ԺԱ դարերուն Սեբաստիոն և Լարիսան ըլլալը փաստ է, թե որքան մեծ ուժ կ'ներկայացնեին հայերը Փոքր Հայքի և Կապադոկիոն մեջ և որքան ամուր փարած էին իրենց կրոնքին և ինչպես կ'մաքառեին անոր պահպանության համար։

Ուրեմն Արշակունյաց անկումեն հետո հայ խիտ բնակչությամբ մը լեցված Փոքր Հայք և Կապադոկիա, Պոնտոս ու Միջագետք նույնպես հայադավանության կապված էին

և հայադավանության սահմանները կտարածվեին Հայաստանի աշխարհագրական սահմաններեն շատ հեռու։

Հավանական է ենթադրել թե Ժ դարուն, Սեբաստիոն և Լարիսայի հետ միաժամանակ, Լիկանտոնի կամ Խարբերդի ու Մալաթիոն մեջ*, որոնք կ'ստնվեին դեպի ավելի արեւելք՝ Մայր Հայրենիքին մոտ, կային եկեղեցական—վիճակային վարչություններ կամ եպիսկոպոսներ, միայն թե դժբախտաբար հաստատող հիշատակություններ կ'պակսին։

Լիկանտոնի շրջանակին մեջ սակայն հայ վանքի մը շինությունը Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (946-968) ատեն, ինչպես կը հաստատեն Ասողիկ (էջ 161), և Մալաթիոն երկար ատեն իսլամ տիրապետության ենթարկված ըլլալը, ենթադրել կուտան, թե պետք է հոն տեղերն ալ Ժ դարուն վիճակային կազմակերպություններ գոյություն ունեցած ըլլաին։ Իսկ եթե մինչև այն ատեն չէին ունեցած, այդ դարուն ունենալին, վասնզի նույնիսկ Վասիլի օրով գործադրված հալածանքներն հետո, երբ բյուզանդական պետությունը ներքին ըմբոստություններով կը բալկվեր, մասնավորապես Վարդ Սքեռոսի հայկական բնույթ ունեցող ապստամբությունով, Խաչիկ Ա. Արշարունի (976-992) կաթողիկոս կ'ձեռնադրե ձախկապսուռնա յԱնախոֆ Ասուրց և ի Տաբուն Կիրիկեցուց և ի Սուրենայ** և յամենայն գաւառն յայնոսիկ, (Ասողիկ, էջ 249)։

Անիկա ցույց կուտա, որ Ժ դարուն Փոքր Հայքեն ավելի անդին, նփրատացվող կողմեն Տավրոսի հարավակողմը, արդեն Լարիոն թիվով հայեր տեղավորված էին, որոնց հոգևոր վարչության գործը մտածության առարկան կըլլա հայոց կաթողիկոսին, որ այդ կողմերուն համար կնշանակե հայ եպիսկոպոսներ։

*) Մալաթիա (հիներու Մելիդիեն), Հայաստանի արևմտյան սահմանագլուխին վրա, Հայաստանի մաս կ'համարվեր տեսականին մեջ և Դ Հայոց նահանգին գլխավոր քաղաքներն մին էր։ Սակայն շատ կանուխ Հայաստանեն բաժնված, բյուզանդական տիրապետության ենթարկված էր և ավելի մաս կ'համարվեր բյուզանդական Փոքր Հայքին և կարևոր դեր մը կատարած էր իր ռազմական դիրքովը նփրատի վրա, իբր կամրջագլուխ մը, որկն բյուզանդացիք երկար տարիներ դիմագրաված են արաբական արշավանքներուն։

**) Սուրենայ Օրմանյան Կնույնացեն Սելինունդիայի (Սելինունդիայի) հետ (այժմ Սելինդի), որ Լր էրբեմն Տրայանոպոլիս և գլխավոր քաղաք Խամլիոն ու նավահանգիստ։

Այդպես, տակավին, ժ դարուն իսկ հաստատված կգտնենք հայեր նվիրատուն արևմտյան ոչ միայն Սեբաստիա, Լարիսա, Մելիդիին, Լիկանտոն և այլն, այլ նաև դեպի հարավ-արևմուտք՝ Միջագետք Հայոց (Սամոսատ, Նոփիսիա, Ապամիա=Պիրեճիկ և այլն), Հյուսիսային Սուրիա (Անտիոք, Լավտիկե, Հալեպ, Մարաշ և այլն), Կիլիկիա (Տարսոն, Հոնի և այլն) և Իսապրիա (Սուլքիսա) և անոնք կճանաչային հայ կաթողիկոսներու հեղինակությունը, հայադավան մնալով հակառակ բյուզանդական պետության անբարյացակամության:

Հայերու այդ շրջաններու մեջ տեղավորվելու ավելի շեշտվեցավ ժԱ դարուն, երբ սելջուկները պատմության ասպարեզ եկան և վանեցին բյուզանդացիները Հայաստանի սահմաններեն ու տիրապետեցին երկրին:

Մեկ կողմեն Մայր-Հայրենիքին մեջ հայ ազգին դարերու ճիգով կերտած հիմնարկություններն ու մշակութային օրորանները կքանդվին և երկիրը կամայանա, մյուս կողմեն հայերը զարմանալի տոկունությամբ և անվատ ջանադրությամբ մը կաշխատին վերախմբվիլ ու կազմակերպվիլ այն հողերուն վրա, ուր ապաստանած են: Արդ, ժԱ դարուն, իսկապես հայ ցեղը զանգրվածորեն դեպի Արևմուտք կշարժվեր և կստիպվեր իր գրաված նոր տարածություններուն պատշաճեցնել և միջավայրին պահանջներուն գոհացում տալ:

Բյուզանդացիք Հայաստանի արևմտյան կողմը, նվիրատեն Ալիս տարածվող հողերուն վրա, ինչպես նաև Տավրոսյան լեռնաշղթային կողերուն վրա ապաստան ընծայեցին Հայաստանեն փախստական հայերուն և զանոնք ուզեցին պատվար գործածել բարբարոսներու արշավանքին դեմ:

Այս նպատակով իրենց հովանավորության տակ կազմեցին հայ ճորտ թագավորություններ՝ Սեբաստիա, Մամիզավ և Պիզու (Կեսարիա) կեդրոններով, ինչպես նաև անոնց վստահեցան Տավրոսյան անցքերու պաշտպանությունը, Քեսուն, Կոռմոզղու և այլն հաստատելով հայ իշխաններ, ինչպես նաև աչք դոցելով Փիլարտոսի իշխանության կազմակերպությունը և անոր ըմբոստ ու անկախ գործունեության և հայ ճորտ թագավորներուն պաշտպանի և հովանավորի ձևեր առնելուն:

Այս տաղնապալի օրերուն, երբ բյուզանդացիք պետք ունեին հայերու աջակցության, բնական է թե Հայ Եկեղեցիին դեմ հալածանքը կդադրեր, թեև անուղղակի կշարունակվեին հայերը օրթոդոքսության ենթարկելու ջանքերը:

Այս պայքարին մեջ հայերը հաջողեցան հաղթանակը տանիլ, վասնզի կրցան Բյուզանդիոնի խարդավանքներն ապարդյուն դարձնել:

Նախկին հայ թագավորները, ինչպես Փիլարտոս, իրենց իշխանության սահմաններուն մեջ Հայ Եկեղեցիին կազմակերպության և զորացման նպաստեցին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը իրենց սահմանները (Թավրուր, Մամիզավ կամ Մուտուրուտուն, և վերջապես Հոռմիլա) տեղափոխելով և Մարաշ, և հետո Հոնի մասնավոր կաթողիկոսություն մը ստեղծելով՝ հակառակ թերևս բյուզանդական ցանկություններուն:

Այսպես, վասպուրականի՝ Սենեքերիմ և Անիի ու Կարսի երկու Դագիկ թագավորներուն տեղափոխությունեն հետո դեպի Փոքր Հայք, Կապադովկիա և Արևելյան Փոքր Ասիա, Հյուսիսային Ասորիք, ինչպես նաև Տավրոսյան լեռներու լանջերը և Սև լեռներու շրջանակին մեջ մեծ թիվով հայեր հաստատվեցան և հայադավանությունը մեծ զարգացում ունեցավ այս շրջաններուն մեջ, և ամրապնդվեցավ ու ամուր կոռուս մը դարձավ գաղթական զանգվածներու համար (հմտ. Հայ Կեսարիա, էջ 536—538):

Հաջորդ երկու դարերուն (ԺԲ և ԺԳ) նվիրատի արևմուտքը (Արաբիկի Ակն, Չմշկածագ, Տիվրիկ, Շապին-Գարահիսար, Թուրատ, Սեբաստիա, Ամասիա և այլն) հայադավան կղանան գրեթե ամբողջությամբ, ինչպես Տավրոսի երկու լանջերը (Քեսուն, Մարաշ) և լեռնային ու դաշտային Կիլիկիաները, ուր հայկապոսական աթոռներու թիվը ժԲ դարուն վերջերը 15-ի հասած էր արդեն:

Հայադավանության դեպի Արևմուտք կատարած այս նվաճումները կդառնան նշանակալի այն տեսակետով, որ ապահովեցար անոնք դեր մը կատարած են կիլիկյան այլալեզու և ալալեզու բնակչությունը, ինչպես երբեմն Հայաստանի ծայրագավառներու խառն բնակչությունը, հայության մեջ ձուլելու կամ նպաստած են հայացնելու՝ կրոնքի ուղիով:

Ասիկա վերջին փառքի շրջանը եղավ Հայ Եկեղեցիին, որ ժԴ դարեն հետո դժբախտաբար հետզհետե նվազիլ սկսավ, մասնավորապես հայ քաղաքական իշխանության տկարության պատճառով իր հովանավոր ուժեն զրկվելով:

Դեպի արևմուտք այս նվաճումը թերևս պատճառ եղավ, որ Հայ Եկեղեցին, ինչպես Վրանիան ու Ադուականին, նույնպես նաև Ասորականին հետ շփում ունեցավ և որոշ

շափով մը հեղինակութիւն ձեռք բերավ և զայն ստորագրածք իրեն:

Ասորի եկեղեցին մինչև Ծ դար ինքն առաջնորդ և ղեկավար եղած էր Հայ Եկեղեցիին համար, ըսյց վերջը դերերը փոխվեցան և Հայ Եկեղեցին է, որ հովանավորած ու պաշտպանած է ասորի ուղղափառները, ու պաշտպանակից էին հայոց ու կմերժեին որոնք դավանակից էին հայոց ու կմերժեին քաղքեատնի դավանութիւնը և նետորակաբանութիւնը և ասոր համար դարձաւ մեզի պէս կհալածվին բյուզանդացիներէն:

Ասորիները, թիւով ավելի նվազ և զուրկ սեփական պետութիւն մը ունենալու առաւելութիւններէն, տկար էին և հետեւաբար իրենց հավատքը պահելու համար, ու երբ բյուզանդացիք զիրենք կնեղեին, կապաստանեին Հայ Եկեղեցիին պաշտպանութեան և համերաշխ կրօնէին հայոց հետ:

Ասորի եկեղեցին պառակտող հերձվածներու մեջ ալ հայերը միշտ հովանավորած են ասորի ուղղափառները:

Մասնավորապէս երբ Զ դարուն Հուլանց և Սեւրյանց բաժանումը եղավ, երկու հատվածն ալ հայոց հետ բարեկամ մնալ ուզեցին:

Առաջին անգամ Հայ Եկեղեցիին օժանդակութեան ապաստանեցան Հայաստանի հարավակողմի Ասորական Միջագետքի, Աղձրնյաց և Սասունի ասորիները, որոնք Հուլիանյան էին: Ներսէս Բ Բագրևանդացի, իրենց խնդրանքով, անոնց հոգևոր պետ կձեռնադրեց Արտիշոն, որ իբր հայ եպիսկոպոս Դուինի ժողովին կմասնակցի:

Այս պատճառով ասորի այդ հատվածը կոչված է նաև Գրիգորիկ կամ Գրիգորյան հայոց Լուսավորչին անունով:

Է դարուն Նիքիիտի և Սասունի ասորիները Հայ Եկեղեցիին կապված էին (Միջայն Ասորի) և Ը-Ժ դարերուն, տակաւին, այս շրջանակին ասորի եպիսկոպոսները հայոց կաթողիկոսներէն ձեռնադրութիւն կստանային (Ուխտանես): Ասոնք բուն կերպով դիմադրեցին Սեւրյան Հակոբ Մանժաղոսի և 616-ին ուրիշ նույն աղանդին եպիսկոպոսներու և զանոնք վանեցին այդ սահմաններէն:

Քրիստափոր Ա Տիրառիջցի «փիլիսոփա» կաթողիկոսը (539—549) նույնիսկ Պարսկաստան գացած է խոսքով նուշերվանի կողմէ 539—540-ին և 544-ին Անտիոքէն ու Եղեսիայէն դեպի Պարսկաստան տարազրված ասորիները հոգևորապէս միաթարելու ու սրտապնդելու, ինչպէս նաև եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու անոնց հոգևոր կազմակերպութիւնը ապահովելու համար:

Նույնիսկ այդ ժամանակները հայեր կբարձրանան ասորի եպիսկոպոսական անթոնները: 726-ին Մանազկերտի ժողովը հայոց հետ ասորիներու դավանակցութիւնը վերստին կհաստատուի:

Այդ թվականէն հետո միշտ անխտիր իրարու հետ Եի հոգևոր» հարաբերած են երկու ազգերը:

ԺԱ դարուն ամեն տարբերութիւն բառաւոր փորձեր եղած են, թեև առանց հաջողութեան, բայց միշտ երկու եկեղեցիները իրարու նկատմամբ անխտրական ոգի ցույց տված են:

Գրիգոր Մագիստրոս, իր ժամանակին ամենէն հեղինակավոր անձը, ասորոց Հովհաննէս Ժ Բուր-Շուշան կաթողիկոսի գրած մեկ թուղթին մեջ կըսե թե «Անք ի ձեռք ոչինչ հայցեմք յաղագս հաւատոյ, քանզի միաբանութեամբ պարսպեալ էք և ամենայն բարեձեռութեամբ փարսմացեալս և առ մեզ և մերում հայրապետանոցի քո սրբազնութեանը որպէս սրբոյն կիւղի և երիցս երանեալ հարցն, որք յնգիպատսն են, այսպէս համարեմք քի քանակայակից, քանակայակից, մանաւանդ քի քանակայակից, ձեռնադրիմք և ձեռնադրեմք և զոր քոյ քոյոր քանակայակոճութեան հետեւին»:

Ներսէս Շնորհալի (1166—1173) և Միքայել Ասորվոց պատրիարքը (1166—1199) միաբան հաստատած են երկու եկեղեցիներու համերաշխութիւնը և միասին միութենական բանակցութեան ձեռնարկած են օրթոտոքս-եկեղեցիին հետ:

Հայ Եկեղեցին սակայն այլևս իսկապէս նախապատիվ և հովանավոր եկեղեցիի դեր կկատարեր հանդեպ Ասորի եկեղեցիին, որուն ներքին գործերուն կմիջամտեն երբեմն հայ թագավորներ և կաթողիկոսներ:

Ասորիները, որոնք Ռուբինյանց թագավորութեան սահմաններուն մեջ կարևոր թիւ մը ունեին և կկազմէին հավատարիմ ու բարեկամ տարր մը հայ թագավորութեան, վասնզի ասորիները հոն կգտնէին բարյացակամ վերաբերում, մինչ անկե դուրս ասորիներէն բնակված շրջանները, Միջագետք և Հյուսիսային Սուրիա մինչև Եփրատ, խաշակիրներէ կազմված իշխանութիւններու ենթարկված էին, որոնց պետերը, իբր քաղքետոնականներ, իրենց կարգին կհալածեին ասորիները: Հայ կաթողիկոսները ասորի հալածական պատրիարքները այս շրջանին հյուրընկալեցին Հռոմիլայի կաթողիկոսութեան մեջ, և վերջապէս Սիսի մեջ, որ ասորիներն ունեին եկեղեցի մը:

ԺԳ դարուն կիսուն Սիս կդառնա ասորի

կաթողիկոսներու ալ աթոռը, պաշտպանութեան տակ հայոց թագավորներուն, մինչև որ Կիլիկիայն թագավորութիւնը կկործանի: Ասկէ հետո է, որ ասորի կաթողիկոսները ժեզարուն կհաստատին Մերտինի ասորի վանքի մը շուրջ: (Հայ և ասորի եկեղեցիներու հարաբերությանց մասին տես Նուաւեղ վրդ. Տէր-Մինասեանի— Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները ասորաց եկեղեցիներին հետ, 1903 թ. էջմիածին և Ա. Ալպոյաճեանի Հայ և Ասորի յարաբերութիւններ հոգւածաշարքը «Ժողովուրդի ձայն» լրագիրին մեջ, թիվ 565—588, ինչպես նաև Չամչեանի Հայոց պատմութիւնը և Օրմանեանի Ազգապատմութիւնը):

Նման երևույթի մը կհանդիպինք նաև Արևելքի մեջ, վասնզի ինչ ինչ ցուցմունքներ կան, որ հայեր և ասորիներ քարոզած են քրիստոնեւորութիւնը Պարսկաստանի մեջ Դ դարին սկսւալ և հաջողած են կազմել հոն պարսիկ քրիստոնյա համայնք մը: Է դարուն սկիզբը, երբ նեստորականներ մեծ տագնապի մը ծնունդ տվին, պառակտում հառաջ բերելով Պարսից և Ասորվոց եկեղեցիներու միջև, Կոմիտաս կաթողիկոս (615—623) անոնց համար ղեկավարի դեր կատարեց և ուղիղ դավանութիւնը ցույց տվաւ:

Դժբախտաբար հայ կաթողիկոսներու, իբր կրոնապետ, գրաված այս առաջնակարգ դիրքը երկար չտևեց, վասնզի արաբ տիրապետութիւնը և իսլամ կրոնքի տարածումը Պարսկաստանի մեջ ջնջեց Պարսիկ եկեղեցին և գրեթէ անշեքացուց Ասորի եկեղեցին:

Այնպես որ Հայ եկեղեցին եթէ երբեք Հայաստանի արևելյան սահմաններին անդին Պարսկաստանի մեջ նվաճումներ կատարած էր, ինչ որ անհավանական չէ, և հաջողած պարսիկ քրիստոնյաներու գեթ սահմանափակ թիւով խումբեր ստեղծել, դժբախտաբար դեպքերն այնպես դասավորվեցան, որ անոնք անհետ կորսուեցան և Հայ եկեղեցին ջանքերը բոլորովին մոռցուեցաւ:

Արաբական տիրապետության տակ Հայ եկեղեցին ալ մատնվեցաւ դժվարութիւններու և իր ներգործող ուժը կորսնցուց, թեև անիկա մնաց մեծ ազդակ մը ազգութեան

պահպանութեան համար, ինչպես արաբական, նույնպես նաև անոր հաջորդող սելջուկ, թաթար և թուրք տիրապետութիւններու տակ, բոլորն ալ մահմեդական և ոչ բարեկամ քրիստոնեից:

Ասով հանդերձ բավական հաջողած է Հայ եկեղեցին Հայաստանի հայ բնակչության կրոնական միութիւնն անեղծ պահելու, ինչպես նաև Հայաստանի արևելքը՝ սահմանակից պարսկական սահմաններու, հյուսիսը՝ Պոնտոսի, Վրաստանի և Կովկասյան շրջաններու և հարավը՝ Ասորիքի և դեպի արևմուտքը՝ Փոքր Հայքի և Կապադովկիո մեջ ապրող հայերը և նույնիսկ ավելի արևմուտք՝ մինչև Եգիպտոս և Վոսիորի ու Տարտանելի նեղուցները սփռուած հայ գաղութները հայ ազգութենէն անբաժան պահելու, և այսպես կատարելու շատ նշանակալի դեր մը:

Այս հաջողութիւնը լիակատար չէ եղած, վասնզի հայ ազգին տկարութենէն օգտվելով օտար հավատորսներ հայ ազգին կրոնական միութիւնը եղծանելու աշխատած և մասամբ հաջողած են:

Այսպես, մեկ կողմէն Բյուզանդիոնի գործադրած ճնշումին տակ մաս մը հայեր հոնադավանութեան կհառնին, ուրիշներ լատին վարդապետներու քարոզութիւններէն և Հռոմի մեծ անունէն հրապուրված կաթոլիկութեան կկապվեն և ուրիշ մաս մըն ալ իսլամ տիրապետողներու ճնշումին տակ կամ պարզապես դուրակեցութեան կամ դինաւաւի չըլլալու համար կիսլամանային և հայ կրոնական միութիւնը կբանգլեն, քանի որ հայութեան ծոցին մեջ կապրեն հայ հոռոմներ կամ հայ կաթոլիկներ և հայ իսլամներ, առանց հաշվելու զանազան աղանդներու հարող և նոր ժամանակներու մեջ ամերիկացի միսիոնարներու ջանքերով Հայ եկեղեցիէն բաժնվելով բազմատեսակ ըողոքականութեան զանազան հատվածներու միացող հայերը:

Այնպես որ հայադավանութիւնը ոչ մեկ աշխարհագրական սահման գրավեց միապաղաղ կերպով ԺԴ դարին հետո:

Դանիւն

